

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟ ΩΣ ΤΟΝ ΓΑΛΕΡΙΟ

της Θεοδοσίας Στεφανίδου-Τιβερίου

Η αρχαία Θεσσαλονίκη ως πολεοδομικό συγκρότημα έχει συνεχή ιστορία πολλών αιώνων χωρίς διακοπές ή αξιοσημείωτες υλικές καταστροφές. Οι τομές που γίνονται μεταξύ των διαφόρων ιστορικών περιόδων της δεν αντιστοιχούν σε ριζικές αλλαγές στην ίδια τη μορφή της πόλης. Ορισμένα θεμελιώδη χαρακτηριστικά – όπως το πολεοδομικό της σχέδιο – διατηρούνται από την αρχή της στην πρώιμη ελληνιστική εποχή έως το τέλος της ύστερης αρχαιότητας, αλλά και πέρα από αυτήν, έως σήμερα. Η διαχρονικότητα λοιπόν της Θ. είναι ένα από τα ουσιώδη γνωρίσματά της.

Ο Κάσσανδρος ίδρυσε τη Θεσσαλονίκη στο Θερμαϊκό κόλπο – στη θέση της σύγχρονης Θεσσαλονίκης – καθαιρώντας, όπως γνωρίζουμε από τον Στράβωνα (VII απόσπ.21), 26 μικρότερους οικισμούς της περιοχής. Ανάμεσα σε αυτά τα πολιίσματα – έτσι αναφέρονται από τον Στράβωνα – το σημαντικότερο ήταν η Θέρμη, που επέζησε και μετά την ίδρυση της Θεσσαλονίκης, όπως συμπεραίνουμε από τη σύγχρονη μνεία της με τη Θεσσαλονίκη που γίνεται από τον Πλίνιο (*NH* IV 10). Η Θέρμη, που διέθετε λιμάνι, είναι πολύ πιθανό ότι βρισκόταν στη μικρή χερσόνησο του Θερμαϊκού κόλπου που ονομάζεται Καραμπουρνάκι.

Οι περισσότεροι μελετητές δέχονται σήμερα ότι η Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε λίγο μετά το γάμο του Κασσάνδρου με την κόρη του Φιλίππου Β΄ Θεσσαλονίκη το 315 π.Χ. Η ίδρυση μιας πόλης στο όνομα της κόρης του Φιλίππου Β΄ ήταν μια πολιτική ενέργεια που αποσκοπούσε στην εδραίωση της θέσης του Κασσάνδρου στη Μακεδονία, είχε όμως και ευρύτερους στόχους, που απέβλεπαν στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής με την ίδρυση ενός νέου αστικού κέντρου σε μια πολύ σημαντική από γεωπολιτική άποψη θέση.

Η Θεσσαλονίκη θα εξελιχτεί πράγματι σε μια από τις σημαντικότερες πόλεις του μακεδονικού βασιλείου και στο σημαντικότερο εμπορικό κέντρο της Μακεδονίας. Η οικονομική ανάπτυξή της ήταν γρήγορη, γιατί το λιμάνι της έδωσε διέξοδο και επέτρεψε τη στενή επικοινωνία του Μακεδονικού κράτους με το Αιγαίο. Η ανάπτυξη αυτή προκάλεσε την αύξηση του πληθυσμού της και

προσέλκυσε ξένους, που ασχολούνταν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία. Πρόκειται λοιπόν για μια πόλη ανοιχτή σε ξένες επιδράσεις, πράγμα που μαρτυρεί και η διάδοση ξένων λατρειών, όπως είναι κυρίως οι αιγυπτιακές λατρείες.

Η Θεσσαλονίκη δεν μπορεί να κατανοηθεί ως αστικό κέντρο της εποχής ανεξάρτητα από τις μεγάλες πόλεις που ιδρύθηκαν στην Ανατολή επί Αλεξάνδρου και των διαδόχων του συντελώντας στην ευρύτατη αστικοποίηση των κατακτημένων περιοχών. Η σχεδίαση της πόλης δεν μπορεί δηλαδή παρά να είχε ως πρότυπο τα μεγάλα αυτά κέντρα που άλλαξαν την όψη του απέραντου κράτους. Η ανασύνθεση όμως της εικόνας της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης είναι εξαιρετικά δύσκολη, αφού τα αρχαιολογικά λείψανα είναι πολύ αποσπασματικά. Ένα σημαντικό ζήτημα της έρευνας αποτελεί η έκταση της τειχισμένης πόλης. Από την πρώτη οχύρωση της πόλης γνωρίζουμε ένα μικρό μόνο τμήμα στη βορειοανατολική πλευρά της μεταγενέστερης οχύρωσης. Το ανατολικό τείχος της ελληνιστικής εποχής ακολουθούσε επομένως την ίδια πορεία με το μεταγενέστερο, τουλάχιστον στο βορειότερο τμήμα του, ενώ νοτιότερα περνούσε από την περιοχή δυτικά της Ροτόντας. Το στοιχείο αυτό δεν λύνει συνολικά το πρόβλημα της έκτασης της ελληνιστικής πόλης, ωστόσο σε συνδυασμό με κάποια άλλα δεδομένα επιτρέπει ορισμένες υποθέσεις. Σύμφωνα με την επικρατέστερη και πιθανότερη μάλλον άποψη η έκταση της ελληνιστικής Θεσσαλονίκης ήταν γύρω στα 260 εκτάρια, επρόκειτο δηλαδή ήδη σε αυτή την περίοδο για μια μεγάλη πόλη σε άμεση σχέση με τη θάλασσα, όχι πολύ μικρότερη από την κατοπινή ρωμαϊκή πόλη· θα μπορούσε έτσι να συγκριθεί με τις μακεδονικές πρωτεύουσες Πέλλα και Δημητριάδα. Σύμφωνα με μια άλλη άποψη επρόκειτο για μια πολύ μικρότερης έκτασης πόλη, που δεν θα ξεπερνούσε τα 90 εκτάρια και θα βρισκόταν υψηλότερα, χωρίς άμεση επαφή με τη θάλασσα, ενώ σταδιακά επεκτάθηκε στο πεδινό προς νότον τμήμα. Η θεωρία αυτή δεν υποστηρίζεται από τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών για την ύπαρξη λιμανιού (βλ. παρακάτω), αλλά ούτε και από τα αρχαιολογικά ευρήματα (λ.χ. θέση νεκροταφείων). Εξάλλου μια τέτοια χωροθέτηση της πόλης δεν είναι αναμενόμενη για μια πόλη της ελληνιστικής εποχής με τα χαρακτηριστικά της Θεσσαλονίκης.

Η νέα πόλη χαράχτηκε με ένα σύστημα που είχε εφαρμοστεί και στις μεγάλες κτίσεις της Ανατολής, δηλαδή με το λεγόμενο ιπποδάμειο σύστημα, το οποίο

ανιχνεύεται με βάση τα σωζόμενα λείψανα της ρωμαϊκής περιόδου. Το σχέδιο αυτό βασίζεται σε έναν κάρναβο οριζοντίων και καθέτων δρόμων, που τεμνόμενοι δημιουργούν οικοδομικά τετράγωνα με διαστάσεις περίπου 102X58,5μ. Διατηρήθηκε έως τα νεότερα χρόνια και διακρίνεται στο πολεοδομικό σχέδιο της Θεσσαλονίκης που είναι παλιότερο από την καταστροφική πυρκαγιά του 1917: υπάρχουν δρόμοι παράλληλοι με την κεντρική αρτηρία που συμπίπτει με τη σημερινή Εγνατία οδό και δρόμοι κάθετοι στους προηγούμενους, η πορεία των οποίων επιβεβαιώνεται από αρχαιολογικά ευρήματα (οδοστρώματα και οικοδομικές γραμμές κτιρίων). Μια επιτύμβια επιγραφή του 2^{ου} αι. μ.Χ. αναφέρει τους πορφυροβάφους της 18^{ης} οδού, μας παραπέμπει λοιπόν σε ένα σύστημα αρίθμησης των κανονικά χαραγμένων δρόμων που είναι γνωστό και από σύγχρονες πόλεις.

Στην εποχή του Γ' μακεδονικού πολέμου το αργότερο η πόλη είχε οργανωμένες λιμενικές εγκαταστάσεις, αφού σύμφωνα με τον Τίτο Λίβιο (XLIV 10), ο Περσέας το 169, μόλις πληροφορήθηκε την άφιξη των Ρωμαίων στο Ηράκλειο της Πιερίας, διέταξε να καούν τα νεώριά της. Το λιμάνι αυτό δεν μπορεί να νοηθεί ασύνδετο με την πόλη, η οποία θα έφτανε επομένως ως τη θάλασσα. Εξάλλου ευρήματα ανασκαφικά στο νοτιότερο μέρος της πόλης (μια στοά στην οδό Γρηγορίου Παλαμά και κάτω από το γαλεριανό συγκρότημα), καθώς και η ύπαρξη του ελληνιστικού Σαραπείου στο δυτικό τομέα της, μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι η Θεσσαλονίκη ήταν σύμφωνα και με τα ανατολικά πρότυπα της εποχής αυτής μια σημαντικής έκτασης μητρόπολη.

Πενιχρές είναι οι ενδείξεις που έχουμε για άλλα δημόσια κτίρια της πόλης. Από ένα χωρίο του Διοδώρου Σικελιώτη (XXXII 15) συμπεραίνουμε ότι στη Θεσσαλονίκη υπήρχε τον 2^ο αι. π.Χ. παλάτι, που μπορούμε με πιθανότητα να το συνδέσουμε με τον Φίλιππο Ε' και την παραμονή του στην πόλη. Ένα τιμητικό ψήφισμα εξάλλου των νέων για τον Γυμνασίαρχό τους, του 96/95 π.Χ. (IG X 2.1 αρ.4), που βρέθηκε βόρεια από τον Άγ. Δημήτριο, μαρτυρεί την ύπαρξη Γυμνασίου, αφού ορίζεται το ψήφισμα να στηθεί σε ξεχωριστή θέση μέσα στο Γυμνάσιο.

Η ύπαρξη αγοράς, που δεν θα μπορούσε να απουσιάζει, μαρτυρείται επίσης από μια επιγραφή του 60 π.Χ., που βρέθηκε στην οδό Ολύμπου (IG X 2.1 αρ.5).

Πρόκειται για ένα ψήφισμα με το οποίο η πόλη τιμά κάποιο πρόσωπο και θα είχε στηθεί, όπως αναγράφεται, σε κεντρικό σημείο της Αγοράς. Η ελληνιστική αυτή Αγορά που θα πρέπει να είχε μνημειακή μορφή, δεν εντοπίστηκε όμως ανασκαφικά στη θέση της μεταγενέστερης ρωμαϊκής Αγοράς. Εργαστηριακές δραστηριότητες στην περιοχή ήδη από τον 3^ο αι. π.χ. δείχνουν ότι πιθανόν ο χώρος της παλιότερης Αγοράς δεν πρέπει να βρίσκεται πολύ μακριά από τη θέση αυτή. Εξάλλου κάτω από την πλακόστρωση της ρωμαϊκής Αγοράς βρέθηκε ένα αξιοπρόσεκτο γλυπτό του β' μισού του 2^{ου} αι. π.Χ., ένας 'Ατλας. Προέρχεται από μια αρχιτεκτονική πρόσοψη την οποία στήριζε μαζί με άλλες όμοιες μορφές, και δηλώνει την παρουσία ενός σημαντικού δημόσιου μνημείου στην περιοχή ενταγμένου πιθανόν στην Αγορά.

Εξαιρετικής σημασίας για την περίοδο της ίδρυσης της πόλης είναι οι πρόσφατες ανασκαφές στην πλατεία Κυπρίων Αγωνιστών. Κάτω από ένα συγκρότημα διοικητικού χαρακτήρα του 1^{ου} αι. π.Χ. βρέθηκαν παλιότερες φάσεις που ανάγονται στον 3^ο αι. π.Χ., ενώ τα παλιότερα λείψανα ανάγονται στην εποχή της ίδρυσης της πόλης. Πάνω σε ένα κεραμίδι από το στρώμα καταστροφής υπάρχει ένα σφράγισμα με την επιγραφή ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ δηλώνει τη διοικητική εποπτεία του βασιλιά.

Για τη θέση και τη μορφή των ιερών αυτής της εποχής έχουμε πενιχρές μόνον ενδείξεις. Το Σαραπείο, το ιερό των αιγυπτιακών θεοτήτων, είναι το μόνο γνωστό ανασκαφικά ιερό του οποίου η παλιότερη φάση ανάγεται στην ελληνιστική εποχή, βρίσκεται όμως σήμερα κάτω από πολυκατοικίες της οδού Διοικητηρίου. Μια σημαντική επιγραφή (*IG X 2.1 αρ.3*) που βρέθηκε εδώ είναι ένα βασιλικό *διάγραμμα*, μια νομοθετική ρύθμιση, του βασιλιά Φιλίππου Ε', που εξεδόθη το 187 π.Χ. και αφορά στη διαχείριση των πόρων του ιερού. Από άλλες ελληνιστικές επιγραφές μαθαίνουμε ότι την εποχή αυτή υπήρχε εδώ τέμενος, περιστύλιο, σηκός και βωμοί, επίσης *γραμματοφυλάκιον*, *υδρήον* και *Οσιριήον*. Ανάμεσα στα πολλά γλυπτά αναθήματα που βρέθηκαν ξεχωρίζει ένα πολύ ενδιαφέρον αναθηματικό ανάγλυφο του τέλους του 3^{ου} αι. π.χ. στον *μύστιν* 'Οσιριν. Εικονίζει δύο ιερείς μπροστά σε βωμό και στο βάθος μάλλον τη μορφή του αναθέτη.

Μετά τη μάχη της Πύδνας η Θεσσαλονίκη γίνεται πρωτεύουσα της δεύτερης διοικητικής περιφέρειας (μερίδας) της Μακεδονίας και μετά το 148 π.Χ., με την ίδρυση της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας αποτέλεσε τη μόνιμη έδρα του Ρωμαίου διοικητή της. Ο Κικέρων που ήλθε στην πόλη εξόριστος το 58-57 π.Χ., αναφέρει το *quaestorium* (*Pro Caneo Plancio* XLI 99-100), την έδρα του διοικητή. Μετά τη μάχη των Φιλίππων το 42 π.Χ. οι Θεσσαλονικείς ανταμείφθηκαν για τη στάση που είχαν κρατήσει απέναντι στους νικητές Οκταβιανό και Μάρκο Αντώνιο – είχαν αρνηθεί να δεχτούν τους δολοφόνους του Καίσαρα Βρούτο και Κάσσιο –. Η Θεσσαλονίκη ανακηρύχθηκε τότε “ελεύθερη πόλη” (*civitas libera*) και απαλλάχτηκε από την πληρωμή φόρου στους Ρωμαίους. Ο νέος ρόλος της πόλης δεν επηρεάζει τους θεσμούς της αυτοδιοίκησής της, που δεν μεταβλήθηκαν σημαντικά από την προηγούμενη περίοδο.

Στη σημασία της Θεσσαλονίκης συνετέλεσε σημαντικά η κατασκευή της Εγνατίας οδού από τον Ρωμαίο ανθύπατο Γναίο Εγνάτιο, διοικητή της επαρχίας κατά τον 2^ο αι. π.Χ. Ξεκινούσε από την Απολλωνία και το Δυρράχιο της Αδριατικής και οδηγούσε στον Έβρο. Η Θεσσαλονίκη ήταν ο κυριότερος σταθμός και το μοναδικό λιμάνι στη διαδρομή του άξονα αυτού. Οι σωζόμενες επιγραφές δείχνουν τη ραγδαία μεταβολή στη δημογραφική φυσιογνωμία της πόλης, που δέχτηκε μεγάλο αριθμό ξένων και εξελίχτηκε σε κοσμοπολίτικο κέντρο. Συγκεντρώνει πρόσωπα που προέρχονται από άλλες μακεδονικές πόλεις αλλά και από τον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Επιπλέον, ξένους καταγόμενους από τη Μικρά Ασία, κυρίως ναυτικούς και εμπόρους, που συγκροτούν έναν θίασο Ασιανών υπό την προστασία του Διονύσου, επίσης Θράκες και Εβραίους. Η σημαντικότερη κοινότητα ξένων είναι όμως εκείνη των Ιταλών. Εγκαθίστανται ήδη από τον 1^ο αι. π.Χ., αλλά ο αριθμός τους αυξάνει σημαντικά στον 1^ο αι. μ.Χ. και συγκροτούν την «ένωση των Ρωμαίων πολιτών» με δικά της οικονομικά συμφέροντα, καθώς επρόκειτο κυρίως για εμπόρους. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι με την εγκατάσταση της ρωμαϊκής διοίκησης και των Ρωμαίων πολιτών διεισδύουν στον μακεδονικό χώρο ρωμαϊκά στοιχεία σε όλους τους τομείς του δημόσιου βίου. Ωστόσο το πολυπληθέστερο στοιχείο στην πόλη παραμένουν οι Έλληνες, όπως μαρτυρούν οι επιγραφές, που είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία ελληνικές.

Την περίοδο αυτή η Θεσσαλονίκη γίνεται λοιπόν πόλη πολυάνθρωπη, *urbs celeberrima*, κατά τον *Τίτο Λίβιο*, *μήτηρ πάσης Μακεδονίας* κατά τον ποιητή Αντίπατρο. Ο Λουκιανός θα εκφραστεί μάλιστα με κολακευτικά λόγια και για το πνευματικό επίπεδο της Θεσσαλονίκης, στην οποία σύχναζαν ρήτορες, συγγραφείς και διάσημοι σοφιστές.

Αλλά και η όψη της πόλης θα ήταν ανάλογη της σημασίας της. Στα πρώτα χρόνια της ρωμαϊκής κυριαρχίας η ανάληψη οικοδομικών έργων ήταν σχετικά περιορισμένη. Τα τείχη της πόλης δεν συντηρούνταν πλέον, έτσι την εποχή του Κικέρωνα η αμυντική ικανότητά τους ήταν προβληματική. Η κατάσταση αλλάζει, όπως φαίνεται, στην πρώιμη αυτοκρατορική εποχή. Στο δυτικό τομέα της πόλης, βορείως του Σαραπείου, έγιναν τότε επεμβάσεις που συνδέονται πιθανόν με την εισαγωγή της αυτοκρατορικής λατρείας. Αγάλματα των αυτοκρατόρων, όπως αυτό του Αυγούστου και ενός ακόμη ακέφαλου σήμερα, είχαν ιδρυθεί σε ένα άγνωστο σε μας κτίριο στην οδό Στρατηγού Δουμπιώτη. Κυρίως όμως θα πρέπει να επισημάνουμε τη μεταφορά από κάποια θέση στο Θερμαϊκό κόλπο, ίσως την Αίνεια, του μεγάλου ιωνικού ναού του 5^{ου} αι. π.Χ., το θεμέλιο του οποίου βρέθηκε πρόσφατα για δεύτερη φορά στη συμβολή των οδών Κρυστάλλη και Διοικητηρίου. Η επανατοποθέτησή του επάνω σε νέα θεμελίωση κατά την αυτοκρατορική περίοδο έγινε πιθανόν για να εξυπηρετήσει τη λατρεία των αυτοκρατόρων – μια λατρεία που αποτελούσε επίσημη έκφραση της νομιμοφροσύνης των πόλεων απέναντι στον αυτοκράτορα και τη Ρώμη. Ο *αρχιερέυς των Σεβαστών*, ένας διακεκριμένος πολίτης, αναλάμβανε την τέλεση θυσιών και αγώνων προς τιμήν τους. Μέσα και γύρω από αυτόν βρέθηκαν αγάλματα, δυστυχώς ακέφαλα, αυτοκρατόρων. Ο ακέφαλος σήμερα ανδριάντας του θωρακοφόρου αυτοκράτορα με μορφή βαρβάρου στα πόδια του εικονίζει πιθανόν τον Αδριανό, ενώ το ακέφαλο γυναικείο άγαλμα σε τύπο Αμαζόνας παριστάνει τη Ρώμη, θεά ελληνικής εμπνεύσεως που λατρεύεται μαζί με τον αυτοκράτορα.

Ο πολεοδομικός ιστός της ελληνιστικής πόλης είναι αυτονόητο ότι διατηρείται. Τώρα οι δρόμοι είναι πλακόστρωτοι και πιθανόν πλατύτεροι, συχνά με κτιστούς αποχετευτικούς αγωγούς. Η *Via Regia*, ο κυριότερος δρόμος, συνέδεε την πόλη από τη Χρυσή πύλη στα δυτικά (πλατεία Βαρδαρίου) έως την

Κασσανδρεωτική πύλη στα ανατολικά (πλατεία Συντριβανίου). Ένας άλλος σημαντικός δρόμος της πόλης είναι αυτός μεταξύ της Λιταίας πύλης και της Νέας Χρυσής πύλης, στον άξονα της σημερινής αγίου Δημητρίου. Ανάμεσα στους δύο προηγούμενους υπήρχαν άλλοι δύο, στη θέση των σημερινών οδών Ολύμπου και Φιλίππου. Μεταξύ αυτών εκτείνεται στο μέσο της πόλης το διοικητικό της κέντρο, η Αγορά.

Στο χώρο της μετέπειτα (ρωμαϊκής) αγοράς υπήρχαν στην ελληνιστική εποχή και έως τον 1^ο αι. μ.Χ. εργαστήρια κατασκευής πήλινων και μεταλλικών προϊόντων σε εγκαταστάσεις προσωρινές που δεν άφησαν ίχνη. Στην περίοδο αυτή λειτουργούσε και ένα βαλανείο στη ΝΑ γωνία του αρχαιολογικού χώρου, ενώ στην ανατολική πλευρά υπάρχουν ιδιωτικές κατοικίες. Από την εποχή του Αυγούστου και εξής φαίνεται ότι αρχίζει ο εξωραϊσμός του χώρου, που αποκτά δημόσιο χαρακτήρα. Μεταξύ του 1^{ου} και των αρχών του 2^{ου} αι. μ.Χ. διαμορφώνεται και λειτουργεί το πρώτο οικοδομικό συγκρότημα της αγοράς για το οποίο οι γνώσεις μας είναι πενιχρές. Στην ανατολική πλευρά δημιουργούνται μια σειρά ορθογώνιων χώρων εκατέρωθεν μιας μεγάλης αίθουσας που ερμηνεύεται ως βουλευτήριο. Όμως η μορφή της Αγοράς, όπως μας σώζεται σήμερα, ανήκει κυρίως στον ύστερο 2^ο και τον πρώιμο 3^ο αι. μ.Χ. Στην εποχή των Αντωνίνων αρχίζει ένα μεγάλο οικοδομικό πρόγραμμα που ολοκληρώνεται στα πρώτα χρόνια της δυναστείας των Σεβήρων, δηλαδή γύρω στο 200 μ.Χ. Η Αγορά καταλαμβάνει έκταση 20 στρεμμάτων και οργανώνεται σε σχήμα Π γύρω από μια ορθογώνια πλακοστρωμένη πλατεία διαστάσεων 146X75μ. που ανοίγει στη βόρεια πλευρά. Τις τρεις πλευρές της πλατείας περιβάλλουν διπλές στοές με κορινθιακές κιονοστοιχίες, πιθανόν διώροφες, και στο βάθος ανοίγονται σειρές δωματίων. Στη νότια πλευρά, που είχε μια φυσική κλίση, διαμορφώθηκε θολοσκέπαστη κρυπτή στοά και μπροστά από αυτήν σειρά 20 δωματίων σε δύο ορόφους, που λειτουργούσαν ως μαγαζιά. Ο επάνω όροφος ήταν προσιτός από τη νότια στοά της Αγοράς, ενώ ο κάτω, στο επίπεδο της κρυπτής στοάς, από το δρόμο που περνούσε νοτίως του συγκροτήματος. Ο δρόμος αυτός, που είχε πλάτος μόλις 2,5μ. και διέθετε αποχετευτικό αγωγό, δεν ήταν αμαξιτός. Μια μεγάλη κλίμακα ύψους 3,50 μ. οδηγούσε από αυτόν στην πλατεία της Αγοράς. Ο χώρος της Αγοράς ήταν ελεγχόμενος, έτσι τα μετακίονια διαστήματα φράσσονταν από

θωράκεια αφήνοντας προσβάσεις σε ορισμένα σημεία. Πρόσβαση θα υπήρχε και από τη βόρεια πλευρά, που βρίσκεται σήμερα κάτω από την οδό Ολύμπου.

Η ανατολική πλευρά της Αγοράς ήταν η κυριότερη, αφού εδώ συγκεντρώνονταν διοικητικές λειτουργίες. Στο κέντρο της κτίστηκε γύρω στο 200 μ.Χ. ένα ωδείο, ένα στεγασμένο κτίριο με καμπύλα έδρανα που χωρούσε 400 άτομα περίπου. Το κτίσμα αυτό, που ήταν καμπύλο και εξωτερικά (αντικατέστησε ένα μικρότερο κτίσμα εγγεγραμμένο σε ορθογώνιο), χαρακτηρίζεται ως Ωδείο από την κτητορική επιγραφή τμήμα της οποίας βρέθηκε στην ανασκαφή. Αποτελείται από κοίλο που στηρίζεται κατά το ρωμαϊκό σύστημα επάνω σε κτιστή υποδομή, από ορχήστρα ημικυκλική και από σκηνικό οικοδόμημα πολυτελώς διακοσμημένο. Από τη διακόσμησή του σώθηκαν τρία αγάλματα Μουσών και το άγαλμα μιας γυναίκας, που θα μπορούσε να είναι δωρήτρια του κτιρίου ή τμήματός του. Οι Μούσες και ο Απόλλων συνδέονται με τα δρώμενα του κτιρίου ως προστάτες της μουσικής και της ποίησης. Είναι όμως σχεδόν βέβαιο ότι το κτίριο αυτό, εκτός από συναυλίες και δραματικές παραστάσεις, θα φιλοξενούσε και πολιτικές συγκεντρώσεις λειτουργώντας ως βουλευτήριο. Τον 4^ο αι. μ.Χ. όμως μετατράπηκε σε ανοιχτό χώρο θεαμάτων μεγάλης χωρητικότητας. Στην ίδια πλευρά της Αγοράς το νοτιότερο δωμάτιο αναγνωρίστηκε ως χώρος αρχείου, φύλαξης δηλαδή εγγράφων της δημόσιας διοίκησης, ενώ στη βόρεια πλευρά της ίδιας πτέρυγας εντοπίστηκε το νομισματοκοπείο. Ανασκάφηκαν μεταλλευτικοί κλίβανοι και βρέθηκαν πήλινες μήτρες που χρησίμευαν για την κατασκευή χυτών πετάλων, δηλαδή άμορφων νομισμάτων.

Βόρεια από την πλατεία της Αγοράς περνούσε μια από τις κύριες οδούς της πόλης και αμέσως υψηλότερα εκτεινόταν ένα άνδηρο σε αξονική σχέση με την πλατεία. Στο άνδηρο αυτό διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο κτιρίων, πιθανότατα ναών. Το μεγαλύτερο και πολυτελέστερο από αυτά είχε ερμηνευτεί παλιότερα ως βιβλιοθήκη, αλλά με βάση τη μορφή και τα ευρήματα από την περιοχή πιστεύω ότι επρόκειτο για ναό που φιλοξενούσε τη λατρεία των αυτοκρατόρων. Νότια της Αγοράς, κοντά στη σημερινή Εγνατία, σωζόταν ως τον 19^ο αι. μέσα σε ένα εβραϊκό σπίτι (σχέδιο Cousinery), η στοά που ήταν γνωστή με την ισπανική ονομασία Las Incantadas ή «τα Είδωλα». Επρόκειτο για μια διώροφη κιονοστοιχία προερχόμενη από κάποιο μεγαλοπρεπές κτίριο των αρχών του 3^{ου} αι. μ.Χ.,

τμήματα της οποίας βρίσκονται σήμερα στο Λούβρο. Οι πεσσοί του ορόφου έφεραν ανάγλυφες παραστάσεις με μυθολογικές μορφές.

Από τα ιερά της πόλης θα πρέπει και πάλι να μνημονεύσουμε το Σαραπείο στη δυτική πλευρά της πόλης που γνωρίζει περίοδο μεγάλης ακμής, όπως δείχνουν τα πολυάριθμα ευρήματα από την εποχή αυτή. Αν και δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια τα όριά του, φαίνεται ότι ήταν αρκετά εκτεταμένο. Το σημαντικότερο από τα κτίσματα που περιλάμβανε πρέπει να ήταν ένας ναός με προθάλαμο και κύρια αίθουσα με κόγχη για το λατρευτικό άγαλμα· μια υπόγεια κρύπτη, που βρέθηκε σφραγισμένη, περιείχε τη λατρευτική ερμαϊκή στήλη ενός πωγονοφόρου θεού. Αξιοσημείωτο είναι ότι το ιερό στέγαζε τις λατρείες πολλών θεών, όπως μας πληροφορούν οι επιγραφές: Σάραπη, Ίσιδος, Άνουβι, Όσιρι, Αρποκράτη, Αφροδίτης Ομόνοιας, Διονύσου, Αθηνάς, Δία Διόνυσου Γογγύλου, κ.ά.

Η περίοδος των Σεβήρων και η αμέσως επόμενη είναι για τη Θεσσαλονίκη μια περίοδος ακμής. Με τον φιλέλληνα αυτοκράτορα Γορδιανό Γ' (238-244 μ.Χ.) η Θεσσαλονίκη αποκτά τον τίτλο της *νεωκόρου*, δηλαδή της πόλης που φιλοξενούσε τον επίσημο ναό της επαρχίας για την αυτοκρατορική λατρεία, που παλιότερα ασκούσε η Βέροια. Λίγο αργότερα, επί Δεκίου (249-251), παίρνει και τους τιμητικούς τίτλους *μητρόπολις* και *κολωνεία* ως ανταμοιβή για τις επιτυχείς αποκρούσεις των Γότθων.

Πράγματι, σταθμός στην ιστορία της πόλης αποτελούν οι βαρβαρικές επιδρομές των μέσων περίπου του 3^{ου} αι. Η απειλή των βαρβάρων στη Βαλκανική αυξάνει τη στρατηγική σημασία της Θεσσαλονίκης, που γύρω στα μέσα του αιώνα τειχίζεται πάλι μετά από πολλούς αιώνες εγκατάλειψης της οχύρωσης. Το τείχος ενισχύεται από ορθογώνιους πύργους και σήμερα πολλά τμήματά του είναι ορατά σε μεγάλο ύψος. Ο περίβολος αυτός των μέσων του 3ου αι. μ.Χ. μας δίνει και τα όρια του αστικού κέντρου. Γνωρίζουμε έτσι ότι η Θεσσαλονίκη των αυτοκρατορικών χρόνων είχε έκταση που ξεπερνούσε πιθανόν τα 300 εκτάρια. Χάρη στα τείχη η πόλη απέκρουσε το 254 μ.Χ. με επιτυχία την πρώτη πολιορκία των Γότθων και το 268 μ.Χ. μια δεύτερη. Οι κάτοικοι απέδωσαν την επιτυχία τους στην προστασία του Καβείρου, ενός θεού που στις επιγραφές του 3ου αι. αποκαλείται *πάτριος θεός*.

Η σημασία που είχε η πόλη κατά τον 3^ο αι. καθόρισε και τη μεταγενέστερη τύχη της. Στο τέλος του αιώνα η Θεσσαλονίκη από επαρχιακή πρωτεύουσα γίνεται έδρα αυτοκρατορική. Με το νέο σύστημα της Τετραρχίας που εισήγαγε ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός το 293 μ.Χ., ο Μαξιμιανός Γαλέριος διορίστηκε καίσαρας στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Μετά τη σημαντική νίκη του εναντίον των Περσών το 297 μ.Χ. έκανε έδρα του τη Θεσσαλονίκη, όπως γνωρίζουμε από την εγκατάσταση του αυτοκρατορικού νομισματοκοπείου στην πόλη. Από τις πηγές δεν έχουμε πληροφορίες για την απόφαση αυτή του Γαλερίου ούτε και για την ανοικοδόμηση ανακτόρου, με εξαίρεση μια όψιμη πηγή που αναφέρει ότι ο Γαλέριος ανήγειρε *βασίλεια* στη Θεσσαλονίκη. Όπως δείχνουν όμως τα αρχαιολογικά ευρήματα, έχτισε ένα εκτεταμένο ανακτορικό συγκρότημα στο ανατολικό τμήμα της πόλης, που άλλαξε τη φυσιογνωμία της.

Ο επισκέπτης της Θεσσαλονίκης διασχίζοντας σήμερα τον άξονα της οδού Δημητρίου Γούναρη αντιλαμβάνεται ότι υπάρχουν κατά μήκος της τμήματα ενός μεγάλου αρχιτεκτονικού συγκροτήματος της αρχαιότητας, που αρχίζει αμέσως πάνω από την οδό Τσιμισκή και κορυφώνεται στο μεγαλόπρεπο κυκλικό κτίριο, τη λεγόμενη Ροτόντα. Πρόκειται για το ανακτορικό συγκρότημα του Γαλερίου, το ανατολικό όριο του οποίου βρίσκεται στην οδό Φιλικής Εταιρείας σε επαφή με το τείχος, ενώ το δυτικό πιθανόν στην οδό Γρηγορίου Παλαμά σύμφωνα με πρόσφατα ευρήματα. Η σχεδίαση ενός τόσο φιλόδοξου οικοδομικού προγράμματος που περιλάμβανε επίσημους χώρους, ιδιωτικά ενδαιτήματα, λουτρά, αλλά επιπλέον μνημεία προβολής της Τετραρχίας και ναούς δεν ήταν εύκολο εγχείρημα, επειδή το περίγραμμα της πόλης ήταν δεδομένο και ο αστικός χώρος ως επί το πλείστον δομημένος. Παρά ταύτα οι αρχιτέκτονες του Γαλερίου κατόρθωσαν να δημιουργήσουν μια μεγαλόπρεπη αρχιτεκτονική σύνθεση που βασίζεται σε έναν επιμήκη νοητό άξονα που διατρέχει ολόκληρο το συγκρότημα.

Δημιουργήθηκαν δύο μεγάλα επιμέρους σύνολα στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους, αρχιτεκτονικά και νοηματικά: το κυρίως ανάκτορο στα νότια και το μνημειακό σύνολο τόξου και Ροτόντας στα βόρεια, που βρίσκεται επιπλέον σε υψηλότερο – τοπογραφικά και ιδεολογικά – επίπεδο.

Το κυρίως ανάκτορο που έχει αποκαλυφτεί ανάμεσα στις σύγχρονες οικοδομές κτίστηκε πάνω σε μια πολυτελώς διακοσμημένη ρωμαϊκή έπαυλη. Μια

από τις κυριότερες εισόδους του ανακτόρου βρισκόταν στη νότια πλευρά, όπου πιθανόν ο επισκέπτης οδηγούνταν από ένα λιμάνι. Ένας μεγάλος υπαίθριος χώρος με περίστυλη αυτή έδινε τη δυνατότητα για κάποιες επίσημες τελετουργικού χαρακτήρα συγκεντρώσεις. Στην ανατολική του στοά βρισκόταν μια κόγχη με ένα άγαλμα χαμένο σήμερα και με κατάκοσμη τοξωτή επίστεψη. Στα δεξιά ο ιδιοκτήτης του ανακτόρου Μαξιμιανός Γαλέριος και αριστερά η σύζυγός του Γαλερία Βαλερία, η μορφή της οποίας μετατράπηκε αργότερα σε παράσταση της Τύχης της Θεσσαλονίκης. Η βόρεια στοά του περιστυλίου οδηγεί μέσω προπύλου και ενός μεγάλου προθαλάμου στο πολυτελέστερο ίσως τμήμα του ανακτόρου, το λεγόμενο Οκτάγωνο. Με εσωτερική διάμετρο 30 μ. ξεπερνούσε σε μέγεθος ακόμη και τη Ροτόντα. Απέναντι από την είσοδο ανοίγεται μια μεγάλη κόγχη και περιμετρικά άλλες έξι μικρότερες. Η λειτουργία του δεν είναι βεβαιωμένη, ο πλούσιος γλυπτός του διάκοσμος με μορφές θεών στα επίκρανα των παραστάδων μας κάνει να πιστεύουμε ότι επρόκειτο πιθανόν για αίθουσα θρόνου ή για ναό. Προς βορράν αναπτύσσεται μια μικρότερη περίστυλη αυλή που περιβάλλεται από δωμάτια και περιμετρικό διάδρομο με ψηφιδωτά δάπεδα. Εδώ πρέπει να βρίσκονταν τα προσωπικά ενδαιτήματα του αυτοκράτορα, αφού μάλιστα δίπλα στην είσοδό του από τα νότια βρίσκονται πολυτελές λουτρό και χώροι υγιεινής. Προς ανατολάς, ακριβώς στον άξονα της Δημητρίου Γούναρη αναπτύσσεται η μεγάλη πολυτελής βασιλική, δηλαδή μια αίθουσα ακροάσεων και διεξαγωγής δικών με μήκος 67 μ., μεγάλη αψίδα στα νότια και είσοδο στα βόρεια. Πιο ανατολικά ακόμη, στη σημερινή πλατεία Ιπποδρομίου βρισκόταν ο ιππόδρομος, όπου ο αυτοκράτορας παρακολουθούσε τα θεάματα και ερχόταν σε επικοινωνία με το λαό. Συνεχίζοντας κανείς τον άξονα της Δ. Γούναρη προς βορράν συναντά μια ακόμη πολυτελή αίθουσα του ανακτόρου με μεγάλη αψιδωτή απόληξη στη βόρεια πλευρά. Είναι πιθανό ότι πρόκειται για την επίσημη αίθουσα συμποσίων, το *triclinium*. Βόρεια από αυτήν και ως τη σημερινή Εγνατία υπάρχει ένα κενό στις γνώσεις μας σε ό,τι αφορά τα κτίσματα του ανακτόρου, γιατί οι ανασκαφές στην περιοχή αυτή έδωσαν πενιχρά λείψανα, όπως ένα τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου.

Η σύνδεση των οικοδομημάτων που μόλις περιγράψαμε με το βόρειο τμήμα του συγκροτήματος έγινε δυνατή στο πλαίσιο μιας σημαντικής πολεοδομικής

παρέμβασης. Η μεγάλη οριζόντια οδός της πόλης, η Via Regia, η οποία είχε έως τότε ευθεία πορεία από τα δυτικά προς τα ανατολικά καταλήγοντας στην Κασσανδρεωτική πύλη, άλλαξε πορεία. Με το νέο σχέδιο ακολούθησε μια θλαστή πορεία και πέρασε κάτω από τη θριαμβική ασίδα, τη λεγόμενη Καμάρα, που τοποθετήθηκε σε ένα χαμηλό ύψωμα στο ίδιο περίπου επίπεδο με τη Ροτόντα. Με αυτό τον τρόπο η οδός λειτούργησε ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στο κυρίως ανάκτορο και το βόρειο μνημειακό σύνολο. Στην αμβλεία γωνία που δημιουργήθηκε αμέσως προς νότον του τόξου (εκεί όπου πριν περνούσε η οδός) τοποθετήθηκε ένα τεράστιο και πολυτελές πρόπυλο που οδηγούσε από το επίπεδο του τόξου στο κατώτερο επίπεδο του ανακτόρου (3 μ. περίπου χαμηλότερα) μέσω μιας μνημειώδους κλίμακας. Επομένως η ασίδα δεν σχεδιάστηκε ως μεμονωμένο κτίσμα, αλλά εντάχθηκε στον ευρύτερο σχεδιασμό του συγκροτήματος, άποψη που ενισχύθηκε και από πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή.

Η θριαμβική ασίδα από την οποία μας σώζεται σήμερα μόνο το δυτικό σκέλος ιδρύθηκε μεταξύ 299 και 303 μ.Χ. και είναι πιθανότατα το παλιότερο κτίσμα ολόκληρου του συγκροτήματος. Οι ανάγλυφες παραστάσεις της αποτελούν έναν πανηγυρικό που εξυμνούσε τα κατορθώματα του Γαλερίου στην Ανατολή εναντίον των Περσών. Η επισημότερη σκηνή δείχνει τους τέσσερις τετράρχες που εμφανίζονται ως κύριοι της Οικουμένης ανάμεσα στους προστάτες θεούς τους. Η κατενώπιον παράστασή τους εκφράζει ένα νέο μοντέλο εξουσίας που πηγάζει από τον θεό. Η θριαμβική αυτή ασίδα αποτελεί, όπως πιστεύω, ένα κρατικό μνημείο που λειτούργησε ως κομβικό σημείο ενός ευρύτερου σχεδιασμού στην περιοχή αυτή της Θεσσαλονίκης. Το συμπέρασμα αυτό είναι σύμφωνο με το ρόλο των νέων τετραρχικών εδρών να δημιουργήσουν ένα νέο μνημειακό πλαίσιο, ένα 'σκηνικό' κατάλληλο να υποδεχτεί τον αυτοκράτορα και να τον προβάλλει με τη βοήθεια μεγαλόπρεπων μνημείων ισάξια των οποίων υπήρχαν ως τώρα μόνο στη Ρώμη.

Κορύφωση του όλου οικοδομικού προγράμματος αποτελούσε το περίφημο κυκλικό κτίριο, η Ροτόντα, που θύμιζε το Πάνθεον του Αδριανού στη Ρώμη. Για την ερμηνεία του είχε επικρατήσει η άποψη ότι πρόκειται για το Μουσουλείο του Γαλερίου. Χωρίς αμφιβολία όμως πρόκειται για το ναό των επίσημων θεών της Τετραρχίας, του Δία και του Ηρακλή, αλλά και για ναό αυτοκρατορικής λατρείας,

δηλαδή Πάνθεον. Πρόσφατα ευρήματα στην ανατολική Σερβία (Gamzigrad), στην περιοχή της αρχαίας Δαρδανίας από όπου καταγόταν ο Γαλέριος, αποκάλυψαν ένα άλλο, τειχισμένο ανάκτορο, που ταυτίστηκε με τη Ρωμυλιανή, ονομασία που δόθηκε στη θέση προς τιμήν της μητέρας του Ρωμύλης. Σε μικρή απόσταση από το συγκρότημα αυτό βρέθηκαν και τα Μαυσωλεία του Γαλερίου και της μητέρας του. Έτσι η άποψη ότι η Ροτόντα αποτελούσε το Μαυσωλείο του αυτοκράτορα δεν μπορεί να είναι σωστή. Είναι εξάλλου γνωστό ότι ο Γαλέριος δεν πέθανε στη Θεσσαλονίκη. Το 311 μ.Χ. βαριά άρρωστος εγκατέλειψε την πόλη. Πέθανε στη Σερδική (σημ. Σόφια) ή κοντά σε αυτήν και τάφηκε στην πατρίδα του, στη Ρωμυλιανή.

Την Θεσσαλονίκη την ίδρυσε ο Κάσσανδρος, ένας διάδοχος του Αλεξάνδρου με δυναστικές αξιώσεις, που πήρε τον τίτλο του βασιλιά. Έκτισε μια μεγάλη και σημαντική πόλη που έγινε γρήγορα μητρόπολη της Μακεδονίας. Ο Γαλέριος Μαξιμιανός, ένας βουκόλος από τη Δαρδανία, γενναίος στρατιώτης και ικανός αξιωματικός του ρωμαϊκού στρατού, αναρριχήθηκε επί Διοκλητιανού στα ανώτατα αξιώματα, για να φορέσει, τέλος, τη βασιλική πορφύρα, πρώτα ως καίσαρας και κατόπιν ως αύγουστος. Όπως όλοι οι Βαλκάνιοι ένιωθε, προφανώς, τα θέλγητρα της Θεσσαλονίκης και σφράγισε με την παρουσία του την πόλη, μετατρέποντάς την σε αυτοκρατορική πρωτεύουσα. Λίγα χρόνια αργότερα, το 317, η Θεσσαλονίκη πέρασε στα χέρια του Κωνσταντίνου που την έκανε στρατηγείο του. Λίγο πριν από την τελική σύγκρουση του 324 με τον Λικίνιο που θα τον αναδείξει μονοκράτορα, διέμεινε επανειλημμένα στη Θεσσαλονίκη, όπου ασχολήθηκε με την κατασκευή του λιμανιού της (Ζώσιμος 2,22,1) και με άλλα έργα, όπως μαθαίνουμε από τον Κεδρηνό, 1,496: *και δη τα κατά χώραν και τόπους ερευνών τη Θεσσαλονίκη επιβαίνει, και τω τόπωι αρεσθείς δυσί χρόνοις εκεί διατρίβει, ναούς τε θαυμασίους και λουτρά και υδάτων εισαγωγάς κατασκευασάμενος ...* Είναι λοιπόν εύστοχη η υπόθεση του A. Alföldi ότι η Θεσσαλονίκη ήταν μια από τις πόλεις που ο Κάσσανδρος προέκρινε ως πιθανή νέα έδρα του πριν αποφασίσει τελικά για την Κωνσταντινούπολη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης. Πρακτικά Δημερίδας – εργασίες ετών 1989-1999 (Θεσσαλονίκη 2001).
- Γ. Βελένης, Τα τείχη της Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη 1998).
- Γ. Βελένης, Πολεοδομικά Θεσσαλονίκης, Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 10 Β, 1996, 491-498.
- Π. Μ. Νίγδελης, Από τον Κάσσανδρο στον Γαλέριο: σχεδίασμα ιστορίας της αρχαίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονικέων πόλις 1, 1997, 21-29.
- Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Το μικρό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη (Αθήναι 1995).
- Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Το ανακτορικό συγκρότημα του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη. Σχεδιασμός και χρονολόγηση, Εγνατία 10, 2006, 163-188.
- Μ. Α. Τιβέριος, Τοπογραφία και τέχνη στην ελληνιστική Θεσσαλονίκη στο Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός Β' (Θεσσαλονίκη 1997) 8-31.
- Μ. Vitti, Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της έως τον Γαλέριο (Αθήναι 1996).